

بررسی تأثیر وقف بر کالبدشهرهای اسلامی (مطالعه موردی شهر میامی)

زینب کرکه آبادی^{۱*}، مهدی اصغری^۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۷/۰۹/۰۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۷/۲۰

صفحات: ۴۵-۵۷

چکیده

وقف نئی اسلامی است که براساس آن افراد حقیقی و حقوقی بخشی یا همه ملک خود را به سازمانی دولتی یا خصوصی می بخشند این سنت حسنه در ایدئولوژی اسلامی ریشه دوانده و نقش بارزی در توسعه شهرهای اسلامی داشته است. انسان براساس جهان بینی خود با محیط همواره در کنش متقابل بوده و از همدیگر تأثیر پذیرفته اند. تأثیر جهان بینی منتج از دین بر خلق چشم اندازه ای جغرافیایی، بویژه در شهرهای اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. پدیده وقف به عنوان یکی از نیروهای شهر آفرین و چهره پرداز شهرهای ایرانی-اسلامی، تأثیر بسزایی در شکل دهی به محیط های مصنوع انسانی و تشکل فضاهای کالبدی شهرها داشته است. اراضی وقفی ضمن تأثیرگذاری در توسعه فیزیکی شهرها متقابلاً نیز از آن تأثیر پذیرفته اند چرا که در جریان توسعه فیزیکی شهر از حالت اولیه خود (بایر، کشاورزی، باغات و...) خارج و به بافت شهری تبدیل گردیده اند.

طی این مقاله شهر میامی به عنوان شهر کوچک اندام در استان سمنان، که قسمت عمده اراضی آن وقفی است مورد بررسی قرار می گیرد. با تبدیل شهر به عنوان مرکز شهرستان، شهر به سرعت گسترش یافت و اراضی کشاورزی وقفی، تغییر ماهیت داده و تبدیل به اراضی شهری با کارکرد جدید گردیدند. این مقاله سعی دارد تا با تکیه بر روش میدانی، و استفاده از تکنیک GIS چگونگی نقش وقف در شکل یابی فضای عمومی شهرهای اسلامی به ویژه شهر مورد مطالعه را مورد بررسی قرار دهد.

واژگان کلیدی: وقف، توسعه فیزیکی، کالبدشهری، شهرهای اسلامی

پژشگاه علم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

*^۱ دانشیار گروه جغرافیا، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران، Z.karkeabadi@yahoo.com

^۲ دانشجوی دوره دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران

کار می‌رود که بتوان درآمدها و عایداتی از آن بدست آورد و در موارد مشخص مصرف نمود. (صالحی و رستمی، ۱۳۸۹: ۳۳).

هدف از وقف

هدف وقف تحقق خیر است هر چند در بسیاری موارد درآمدهای موقوفات خرج زندگی خانواده خود واقف شود. احکام وقف ایجاب می‌کند که متولیان نسبت به عمرن و آبادانی موقوفات اقدام کرده و از طریق ساختن بناها و توسعه املاک وقفی و افزایش درآمد، آن را گسترش دهند. چنین معنا و برداشتی از وقف، مستلزم پیدایش یک حرکت عمرانی گسترده در مناطق مسکونی و به ویژه شهرها خواهد بود. اسلام اصول اولیه وقف و کلیات وقف را وضع کرد و فقهای اسلام، احکام مربوط به وقف را بیان کرده، انواع آن را مشخص نموده، شرایط آن را در یک چارچوب معین، تعیین کرده‌اند. و بدین ترتیب با عنایت به جنبه کاربردی، تأثیر وقف در عمران و آبادانی شهرها آشکار می‌شود. با تغییر و تکامل زندگی اجتماعی جوامع اسلامی، اهمیت وقف از عصری به عصر دیگر سیر تکاملی به خود گرفت و اوقاف در هر عصری به تناسب مقتضیات زمان و مکان کمابیش نقش مهمی را در مسایل عمرانی برعهده می‌گرفتند. علاوه بر ابعاد اجتماعی وقف که شامل تأمین زندگی کودکان بی سرپرست، تأسیس دارالایتام، بیمارستان‌ها، کمک به ادای فریضه حج، آزادسازی اسرا، مسافران گرفتار (ابن السبیل) می‌شد، نظارت بر وضع جاده‌ها و هموار کردن و محافظت از آنها یکی دیگر از فعالیت‌های اوقاف به شمار می‌رفت. شکی نیست که حمایت از مؤسسات وقفی و تشویق و ترویج آن و توجه به املاک و مستغلاتی که بر آنها واقف شده و اداره همه موقوفات به صورتی مطلوب که منجر به تحقق اهداف واقف شود، بیانگر اهمیت وقف و تأثیر آن بر عمران شهرهای اسلامی است. یکی از موارد وقف، تأسیسات خدمات عمومی بود. تأسیسات خدمات

توصیفی و تحلیلی استفاده شده است. همچنین جهت تعیین روایی آزمون از روش محتوایی و برای تعیین پایایی آن، از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. ماحصل پژوهش و نتایج بدست آمده در ذیل به تفصیل ارائه گردیده است.

ب- مبانی نظری تحقیق:

مفهوم وقف

وقف در لغت به معنای ایستادن، به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن است و نیز به معنای نگه داشتن و حبس کردن چیزی است و در اصطلاح به معنای حبس کردن عین مال و ملکی که منافع آن در امور عام المنفعه مصرف شود. وقف بر وزن حبس و قطع - از باب ضرب - یعنی نگه داشتن و حبس کردن چیزی. وقف به معنای مصدری بر وزن «موقوف» و به معنای مفعولی بر وزن اوقاف، جمع بسته می‌شود. در اصطلاح فقهی وقف عبارت است از: نگه داشتن و حبس کردن عین ملکی، بر ملک واقف آن، نه ملک خدا، و مصرف کردن منفعت آن در راه خدا در کتب فقهی، وقف را با این عبارت تعریف می‌کنند «الوقف تحبیس المال و تسبیل المنفعه» یعنی وقف آن است که مالی حفظ شود و درآمدهای آن در اهداف معین مصرف شود. حسن بن یوسف حلی، معروف به علامه‌ی حلی (۶۴۸-۷۲۶) در کتاب تبصره المتعلمین می‌گوید: وقف آن است که اصل مال را نگهدارند و تا هست منافع آن را در راه خیر صرف کنند. می‌دانیم خیر، کار نیکی است که به سامان فرد و اجتماع کمک کند. عده‌ای نیز این تعریف را منبعث از حدیثی می‌دانند که از نبی اکرم (ص) در جواهر الکلام نقل شده که فرمود: حبس الاصل و سبل المنععه. این تعریف ما را به یک ویژگی مهم در وقف که همانا استمرار و دوام باشد رهنمون می‌کند و به سخن دیگر، وقف در مورد املاک و اموال ماندگاری به

تأثیر وقف در توسعه فضاهای جغرافیایی

تأثیر جهان بینی منتج از دین یعنی جهان بینی دینی بر خلق چشم اندازهای جغرافیایی به ویژه در شهرهای ایران اسلامی از اهمیتی خاص برخوردار است. شهر بر پایه ی جهانی بینی ساخته می شود و عالی ترین نمود اشغال و تصرف فضا بر مبنای عقیده و ایده می باشد. علت وجودی و تکوینی بسیاری از چشم اندازهای جغرافیایی همچون مساجد، بیمارستان ها، کاروانسراها، رصد خانه ها، آب انبارها، قنات ها، حمام ها، خانقاه ها، و دانشگاه ها در شهرهای ایران اسلامی را می توان در پدیده ی وقف ریشه یابی کرد. در سرتاسر سرزمین های اسلامی بسیاری از عناصر کالبدی و چشم اندازهای جغرافیایی در نتیجه ی اعتقاد به پدیده ی وقف پدیدار گشته اند.

با نگاهی گذرا به سیما و بافت کالبدی شهرهای ایران بسیاری از عناصر و اجزای شهری را که تأثیری عمده در عملکرد و حیات شهری دارند می توان مشاهده کرد که نظام وقف در ایجاد آن تأثیری بسزا داشته است. از نظر کالبدی تأثیر وقف را می توان در ایجاد و احداث خردترین عناصر کالبدی شهر نظیر مساجد، مدارس، حمام ها، آب انبارها، سقاخانه ها، روشنایی معابر و بازارچه ها تا ایجاد و تولید کلان ترین فضاهای شهری نظیر بازارها و مجموعه های وقفی مشاهده و پی گیری کرد. علاوه بر آثار و تک بناهای شاخص در شهرها، شاهد مجموعه های کالبدی پیوسته ای در مقیاس های بزرگ، از مقیاس یک محله تا یک شهر باشیم (محمدی، ۱۳۷۹: ۹۴)

جایگاه وقف در شکل گیری و توسعه فضای شهری

در شهرهای اسلامی، وقف در چشم انداز جغرافیای شهری تأثیراتی عمیق بر جای نهاده است. نقش بارز وقف در عمران شهرهای

عمومی درصد بالایی از بافت معماری شهرهای اسلامی را به خود اختصاص می دادند و با تأسیس آنها جاذبه های برای مهاجرت مردم به شهر به وجود می آمد که نتیجه آن توسعه عمران شهرها بود. غالباً انگیزه بنای چنین تأسیساتی از خیرخواهی و نیکوکاری طبقه حاکمه از سلاطین گرفته تا امرا و ثروتمندان سرچشمه گرفت و برای آنها موقوفاتی تعیین می کردند تا به ارائه خدمات آنها استمرار ببخشند. به طور کلی سیاست وقف، نقش بارزی در عمران شهرهای اسلامی بر عهده داشت؛ زیرا نظام وقف از جهتی تشویقی برای تأسیس بناهای دینی موقوفه با همراه داشتن مفهوم سیاسی و کاربردهای مذهبی به شمار می رفت و از جهتی دیگر موجب می شد تا برای نگهداری و توسعه و تأسیس موقوفاتی از قبیل وکاله ها، قیصریه ها، سراها، حمام ها: خانه ها، دکان ها و دیگر بناهای که برای عایدی بیشتر مدام در حال بازسازی و نوسازی و توسعه بودند، اهمیت بسیار زیادی قایل شوند و از این طریق بودجه تأسیسات را تأمین کنند. اثرات علاوه بر بناهای دینی مسایل اجتماعی و آموزشی را نیز در بر گرفت (عبدالستار، ۱۳۷۶: ۸۱).

از وقف در داخل بازار، اماکن مذهبی و فعالیت های دینی حمایت می شد و از طرفی عملکردها و ساختارهای موجود در دیگر نواحی شهری خود تحت تأثیر وقف بوده و حتی مقادیری از اموال و املاک موقوفه که در مناطق اطراف و در حوزه شهرها واقع اند، فضاهای اطراف را تحت تأثیر قرار می دهند. وقف یک بخش عمده و اساسی در اقتصاد سنتی شهرها و نهادهای اجتماعی وابسته به آن را تشکیل داده و می دهد. وقف به عنوان یکی از الزامات، نهادها و رسوم قانون اسلامی، در هر حال تأثیر مهمی در شهرهای سنتی خاورمیانه داشته است و این خود عاملی برای حمایت از اماکن مذهبی و عملکردهای آنها و دیگر امکانات بوده است (شفقی، ۱۳۹۵: ۲۲).

و صفوی بدون توجه به نهاد وقف تقریباً تصور ناپذیر است.

ب) از لحاظ اهمیت اقتصادی:

در بخش اهمیت اقتصادی پروفیسور اهلرز کارکرد های اصلی را که به شهرهای شرق اسلامی نوعی برجستگی دینی و فرهنگی می بخشد بیان می کند که عبارت اند از:

- کارآفرینی: جمع زیادی از شاغلین به طور مستقیم در املاک و اماکن متبرکه، تاسیسات، مستغلات بازرگانی و صنعتی و سازمان های اوقاف شهرها و کشورهای اسلامی به کار اشتغال دارند.

- تامین مسکن ارزان قیمت برای مردم ناتوان و و واگذاری زمین های وقفی با اجاره طولانی مدت به مردم اجاره مغازه ها و کارگاه ها به صورت ارزان.

- کمک های گوناگون به دانش آموزان، بینوایان، مدارس شهری و امور عام المنفعه از محل تخصیص عواید موقوفات.

ج) از لحاظ امنیت سیاسی:

در خصوص اهمیت سیاسی مقوله وقف اکارت اهلرز بر این اعتقاد است که موقوفات دینی بنا به ماهیتی که اموال وقف دارند دائمی، ابدی و غیر قابل فروش و انتقال هستند و منافع آن در راه مقاصد خیر و برای کارکردها و مصالح جامعه مسلمانان معین شده اند و هرگاه پاره ای از موقوفات در طول تاریخ به فراموشی سپرده شدند و به تصرف خصوصی یا تحت مالکیت عمومی درآمده اند باز هم موقوفات دیگری جایگزین آنها شده و مقاصد آنان را برآورده ساخته اند و لذا موقوفات هنگامی ابعاد سیاسی جهانی به خود می گیرند که روزگاری در گذشته در چارچوب سیاسی دینی دیگر تحت حکومت اسلامی وقت وقف موید شده اند، ولی اکنون با تغییر وضعیت سیاسی و سلطه حکومت های غیراسلامی بر آنها در مقابل نظام سلطه

اسلامی نیز قابل توجه است؛ چرا که نظام وقف از یک طرف موجب تأسیس بناهای دینی موقوفه با مفهوم سیاسی و کاربردهای مذهبی می شده است و از طرف دیگر، موجب می شده تا برای نگه داری، توسعه و تأسیس موقوفاتی از قبیل، قیصریه ها، سراها، حمام ها، خانه ها، دکان ها و دیگر بناهایی برای عایدی بیشتر، مدام در حال باز سازی و نوسازی و توسعه باشند و از این طریق، بودجه تأسیسات دینی را تأمین کنند و وقف به منزله یکی از وجوه فقهی، سرچشمه، زمینه ساز و علت وجودی بسیاری از مظاهر جغرافیایی مانند مساجد، تکایا، دانشگاه ها، بیمارستان ها، رصدخانه ها، خانقاه ها، زاویه ها، رباط ها، کاروان سراها، حمام ها، آب انبارها، قنات ها، پل ها و سایر مؤسسات خیریه اجتماعی در کشورهای اسلامی شده است (باقری، ۱۳۸۶: ۲۱).

سنت وقف از ارزش های جهان بینی دینی و مذهبی است که نقش بسیار مؤثری در شکل گیری و توسعه شهرهای دورها سلامی، به ویژه شهرهای ایران داشته است. نقش وقف را می توان براحتی در بسیاری از عناصر و اجزای شهری که نقش عمده ای در عمل کرد و حیات شهری دارند، مشاهده کرد. بسیاری از تأسیسات زیربنایی و روبنایی در مجتمع های زیستی بدون هیچ اقدامی از سوی حکام وقت، توسط مردم ساخته می شوند (دانش پژوه، ۱۳۴۱: ۱۲).

دیدگاه نظری تأثیر وقف در تشکل های فضای شهری و فرآیند شهرآفرینی

اهمیت وقف در شهرهای اسلامی از سه جنبه است:

الف) از لحاظ اهمیت تکوینی و مکانی:

در خصوص اهمیت تکوینی و مکانی اهلرز معتقد است اگرچه وقف در اسلام به روزگار پیامبر (ص) می رسد ولی جریان شهرآفرینی و شکل دهندگی شهری آن در مقیاس وسیع به دوران عثمانی و صفوی بر می گردد در واقع رشد و بالندگی شهرها در قلمرو عثمانی

به طور کلی در کیفیت و چگونگی عملکرد بازتابهای کالبدی، وقف و ویژگی های کالبدی و معماری مانند مقیاس و اندازه فضای موقوفه نقش اساسی دارد. بدین معنی که هر چه قدر مقیاس و اندازه عناصر و عملکردهای وقفی بالاتر و بزرگتر باشد تأثیر و کارایی آنها در ساختار شهر میتواند بیشتر باشد. چگونگی توزیع فضایی و پراکنش انواع عناصر موقوفه نه تنها در ساختار فضایی شهرها نتایج مهمی در پی دارد بلکه در تشدید و تسهیل عملکردهای وقفی بسیار مؤثر است. نکته مهم در مورد عناصر و عملکردهای وقفی موضوع تشکل آنهاست؛ یعنی اینکه عناصر وقفی که در جای جای ساختار شهر دیده میشوند دارای چه نوع تشکلی هستند به عنوان مثال گاهی اوقات در برخی مناطق و محله های شهری عناصر کالبدی وقفی زیادی متمرکز میشوند به گونهای که در یک مکان، محل و ناحیه خاص چند عنصر وقفی چه به صورت مجزا و مستقل و چه به صورت یک مجموعه به هم پیوسته و واحد استقرار مییابند. استقرار متمرکز و به هم پیوسته تعدادی عناصر وقفی موجب شکلگیری مرکزیت ها، مجموعه های کالبدی و فضاهای عمومی میگردد که در حول آن فضاهای شهری انسجام می یابد. به طور کلی اجزا و عناصر وقفی در ساختار فضایی-کالبدی شهر از نظر توزیع فضایی به الگوهای متنوعی تقسیم میشوند(فاریابی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۱)

وقف در ایران

دسترسی به جزئیات دقیق و گسترده اوقاف در ایران و ارزش آنها در دوره های مختلف و نقاط متفاوت امکان پذیر نیست و تأثیر دامنه وقف بر اقتصاد این کشور تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است، به علاوه آنچه خاص یک ناحیه در زمان مشخص بوده است نمی تواند نمونه نواحی دیگر در تمام زمان ها باشد. بدون شک سوابق اوقاف در ادارات دولتی وجود دارد. اما کلا

و نظام اجتماعی موجود همچون جسمی خارجی یا بیگانه عمل می کند(شهابی، ۱۳۸۳: ۱۳۵).

اوقاف نقش بسیار مهمی در زندگی شهرها بر عهده داشت و چنان گسترش یافت که دیوان مخصوصی برای آن تأسیس شد که به «دیوان احباس» و یا «دیوان اوقاف» معروف است. در زمان رسول خدا (ص) نیز وقف به عنوان یک نظام شناخته می شد. ولی تأثیر آن در پیشرفت و آبادانی شهرهای اسلامی در آغاز قرن ششم هجری آشکار شد و از آن پس نیز به عنوان یک عامل مؤثری در عمران و آبادانی شهرهای اسلامی به شمار رفت (عبدالستار، ۱۳۷۶: ۶۳). از دیرباز اندیشه وقف کردن مال و ملک و مصرف درآمد آن در یک کار عمرانی و نیکوکارانه، امری شناخته شده بوده است. با سعه صدری که در بینش اسلامی از جهات گوناگون نهفته است، وقف به منزله یکی از وجوه فقهی، سرچشمه و زمینه ساز و علت وجودی بسیاری از مظاهر جغرافیایی چون مساجد، تکایا، دانشگاه ها، بیمارستان ها، رصدخانه ها، خانقاه ها، زاویه ها، رباطها، کاروانسراها حمام ها، آب انبارها، قنات ها، پل ها و سایر مؤسسات خیریه اجتماعی در سراسر کشورهای اسلامی شده است. در طول تاریخ اسلام در سراسر سرزمین های اسلام، از پیرنه تا ماوراء شبه قاره هند، بسیاری از مناظر و مظاهر جغرافیایی دست پروده انسان، در پیوند با اندیشه وقف پدیدار شده است. در واقع نهاد و اندیشه وقف هم به تأمین اعتبار و سرمایه لازم برای احداث مظهری جغرافیایی، چه خرد و محدود چون پل یا آب انبار، چه کلان و گسترده چون شهرکی نظیر ربع رشیدی یا شنب غازان خان و رصد خانه مراغه، و هم طراحی کلی و یا، برنامه ریزی اشراف داشته است(دانشپژوه، ۱۳۴۱: ۹۳).

تویع و پراکنش فضایی عناصر و فضاهای وقفی در بافت تاریخی شهرها

رجبعلی اصفهانی است. در مجموع بر اساس یافته‌های به دست آمده ۴۱۵ فقره در دوره قاجاریه و ۲۹۲ فقره در دوره پهلوی وقف در شهر تهران صورت گرفته است (لطیفی و همکاران، ۱۳۸۳: ۴۲).

وقف در بافت تاریخی شهرهای اسلامی

پدیده وقف به عنوان یکی از عناصر چهره پرداز شهرهای ایرانی-اسلامی تاثیر چشم گیری در شکل دهی به محیط های مصنوع انسانی و فضای کالبدی شهرها داشته است املاک و مستغلات و رقبات موقوفه می تواند درختی مثمر، زمین کشاورزی باغات میوه و حسینیه، مدرسه و روستا مجموعه های وقفی باشند که این ابنیه ها بنیاد شهرهای اسلامی را پایه گذاری می کنند در مجموع در ریخت شناسی شهرهای اسلامی عواملی همچون عوامل مذهبی، اقلیمی، اقتصادی، ارتباطی، دولتی، فرهنگی، مذهبی و عوامل وقفی نقش داشته اند و به وضوح مشاهده می شود وقف و ثمره آن در شکل گیری هسته اولیه شهرهای اسلامی نقش اساسی داشته اند (کریمیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۹).

یافته‌های تحقیق:

موقعیت جغرافیایی

استان سمنان با مساحتی معادل ۹۷۴۹۱ کیلومتر مربع شامل ۸ شهرستان و در ۳۴ درجه و ۱۳ دقیقه تا ۳۷ درجه و ۲۰ دقیقه عرض شمالی و ۵۱ درجه و ۵۱ دقیقه تا ۵۷ درجه و ۳ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار دارد و از شمال به استان های خراسان شمالی، مازندران و گلستان، از شرق به استان خراسان رضوی، از جنوب به استان اصفهان و یزد و از غرب به استان های قم و تهران محدود می گردد که شهرستان میامی در شرق این استان واقع شده است. این شهرستان بر اساس آخرین تقسیمات

دسترسی به آن غیر ممکن است. آرامگاهها احتمالا اسناد املاکی را که بر آنها وقف شده است در اختیار دارند. بسیاری از وقف نامه‌های بازمانده در دست اشخاص و تعدادی دیگر به چاپ رسیده است. بعضی از آنها به صورت کتاب‌های اهدایی به مسجدها و دیگر مکان‌های خیریه نیز به جای مانده است. اسناد تاریخی مخصوصا تاریخ‌های محلی آثار زندگینامه‌ای و مجموعه اسناد دولتی نیز دارای اطلاعاتی درباره وقف می‌باشند. آنچه در این جا آمده است بر اساس اسناد دولتی و وقف نامه‌هاست. و الزاما شامل عمل در برابر نظر نمی‌باشد. اطلاعات موجود در مورد اوقاف در بعضی نقاط مخصوصا یزد، قم، کرمان و برای دوره صفوی در اصفهان غنی تر از جاهای دیگر است.

قوانین حاکم بر وقف از نظر شیعه و سنی متفاوت است و اختلاف اندکی نیز بین مذاهب متفاوت وجود دارد. در زمان حاکمان سنی و شیعه در ایران بنیادهای وقفی از نظر حاکمان و دولتیان و نیز از نظر غنی و فقیر یکسان بود اما بنیادهای ساخته شده به وسیله حاکمان و افراد صاحب نام است که سخنی از آن بر جای مانده است. نظریه اصیل رسمی چه در زمان حاکمان سنی تا سده دهم - شانزدهم و چه در دوران فرمانروایی شیعیان از سده دهم - شانزدهم به بعد به صورت یک اصل باقی مانده‌ها در عمل مخصوصا در مورد زمینی که باید وقف شود جرح و تعدیل‌ها و اظهارنظرهایی وجود داشته است. غالبا تصریح می‌شده ملکی که وقف می‌شود باید در تصرف کامل شرعی مالک باشد اما گاه مخصوصا در اسناد ذکر می‌شد که این ملک را واقف شرعا خریده است. هنوز جای تردید است که املاکی را که حاکمان وقف در اصل املاک خالصه بوده یا شرعا آن را خریده و غب نکرده بودند.

بخش اعظم موقوفات شهر تهران در دوره قاجاریه به ویژه پس از سلطنت اقا محمد خان قاجار تعلق دارد. تنها موقوفه زمان سلطنت این پادشاه موقوفه حاج

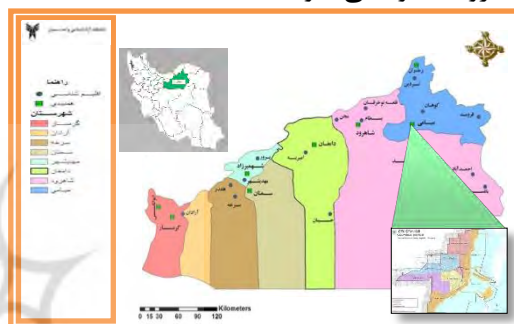
و مساحت آن ۳۱۹۸۰۰ هکتار می باشد. حداکثر و حداقل ارتفاع آن ۱۴۰۰ متر در شمال غرب و ۸۵۰ متر در جنوب شرقی است (سالنامه آماری استان سمنان، سال ۱۳۹۵).

اماکن وقفی موجود در شهر میامی

نحوه اداره میامی نیز مثل سایر شهرهای کشور، قبل از تأسیس شهرداری و بخشداری و سایر نهاد دولتی و مدنی امروزی به صورت سنتی بوده و دارای خان و کدخدا بوده است. در واقع خان و کدخدا حقوق ساکنان را تأمین می کرده و عنصری بین حکومت و روستائیان بوده است. همچنین وقف نیز در این شهر پیشینه ای کهن دارد. در ادامه اماکن وقفی ثبت شده این شهر آورده شده است.

جدول ۱: اماکن وقفی شهر میامی

کشوری، دارای دو بخش به نام های مرکزی و کالپوش و ۵ دهستان به نام های میامی و فرومد و کلاته ها در بخش مرکزی و رضوان و نردین در بخش کالپوش می باشد. شهرستان میامی از قسمت شمال به استان گلستان، از قسمت شرق به استان خراسان رضوی، از قسمت شمال شرق به استان خراسان شمالی، از جنوب به بخش بیارجمند، از غرب به بخش بسطام و از جنوب غرب به بخش مرکزی شهرستان شاهرود محدود می شود.



شکل ۱: موقعیت جغرافیایی استان سمنان و شهرستان و شهر میامی

منبع: سالنامه آماری استان سمنان - ۱۳۹۵

شهر میامی مرکز شهرستان میامی، در طول جغرافیایی ۵۵ درجه و ۳۹ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۶ درجه و ۳۶ دقیقه در ارتفاع ۱۰۲۵ متر از سطح دریا واقع شده است. میامی از شمال به ایستگاه راه آهن بکران (۲۶ کیلومتر) و ایستگاه راه آهن جیلان (۱۴ کیلومتر)، از جنوب به کوه قبله، از مشرق به روستای ابراهیم آباد و از مغرب به آب مرجان محدود شده است. شهر میامی در شمال کویر واقع شده و با حرکت به سمت جنوب به غیر از بیارجمند که مرز کویر محسوب می شود، هیچ شهری در آن قسمت وجود ندارد.

شهر میامی در دشت مرجان - میامی واقع شده است. این دشت از شمال به دشتهای جاجرم و گرگان و از شرق به جوین و فرومد، از جنوب به داورزن و بیارجمند و از غرب به بسطام و شاهرود محدود است

ردیف	عنوان مکان	سالوقف
۲۵	۵ باب مغازه (زمین کاظم سبحانی)	۱۳۱۰
۲۶	سی باب مغازه روبرو باشگاه ورزشی	۱۳۰۰
۲۷	۳باب مغازه (کنار شاه عباسی)	۱۳۴۸
۲۸	پارک (قبلا مدرسه بوده است)	۱۳۰۵
۲۹	پارک (قبلا حمام دوقلو بوده)	۱۳۰۵
۳۰	مسجد جوانان و آب انبار	۱۳۰۱
۳۱	درمانگاه	۱۳۳۵
۳۲	تربیت بدنی	۱۳۰۰
۳۳	زمین فوتبال	۱۳۰۰
۳۴	مرکز آموزشی باغچیان	۱۳۷۰
۳۵	مسجد صالحی ها	۱۳۱۵
۳۶	مسجد مکتب النبی	۱۳۸۵
۳۷	زمین وقفی	۱۲۸۰
۳۸	مسجد امام حسن عسکری	۱۳۷۰
۳۹	مدرسه امید آیندگان	۱۳۵۰
۴۰	زمین (قبلا حمام بوده)	۱۲۲۰
۴۱	دبیرستان	۱۳۱۵
۴۲	دوباب مغازه	۱۲۵۰
۴۳	آب انبار	۱۲۵۰
۴۴	خانه انصاف	۱۲۵۰
۴۵	مسجد آقایان	۱۲۵۰
۴۶	آب انبار عمارت و مسجد	۱۲۸۵
۴۷	مسجد حاج قلی و آب انبار	۱۳۰۵
۴۸	مسکونی (هفت چشمه، سرویس بهداشتی)	۱۳۱۵

ردیف	عنوان مکان	سالوقف
۱	زمین قبرستان	۱۲۲۰
۲	زمین کشاورزی (ایستگاه گاز)	۱۲۲۰
۳	غسالخانه	۱۳۰۲
۴	آب انبار حاجعلی و مسجد	۱۳۱۵
۵	ورودی هسته اولیه شهر	۱۲۵۰
۶	مسجد امکلثومو آب انبار	۱۲۵۰
۷	مسجد کربلایی عزیز و آب انبار	۱۲۵۰
۸	خروجی قلعه (هسته اولیه)	نامشخص
۹	درب عمارت	نامشخص
۱۰	درب ورودی قلعه بزرگ	نامشخص
۱۱	نقطه ورودی هسته اولیه	نامشخص
۱۲	مسجد حاج صفر و آب انبار	۱۳۰۲
۱۳	تکیه و حسینیه اعظم	۱۲۵۰
۱۴	آب انبار کنار تکیه	۱۲۵۰
۱۵	حمام کنار تکیه	۱۲۵۰
۱۶	خانه عالم	۱۳۲۰
۱۷	مغازه های کنار مسجد جامع	۱۳۲۰
۱۸	مسجد جامع	۱۳۰۰
۱۹	چهاربامغازه	۱۳۰۰
۲۰	مسجد سروا (بدون سقف)	۱۳۰۵
۲۱	حمام آقایان	۱۲۰۵
۲۲	حمام (فروشگاه شده است)	۱۳۲۰
۲۳	شاه عباسی	۹۵۰
۲۴	پارک (قبلا چاپارخانه بوده است)	۹۰۰

با توجه به نقطه زنی های انجام شده به وسیله دستگاه GPS و تکمیل پرسشنامه و بررسی اسناد وقفی موجود، پنج مرحله گسترش شهر که اماکن وقفی در آن تاثیر گذار بوده به شرح ذیل شناسایی گردیده است:

۱. مرحله اول (تاثیر اماکن وقفی تا سال ۱۳۰۰)

تعداد اماکن وقفی در این مدت ۱۹ مکان می باشد، شامل تکیه، حسینیه، قبرستان، شاه عباسی، مسجد و آب انبار، که اکثر آنها در هسته اولیه و در بافت قدیم بوده و قالب کاربری اماکن مذهبی است.



شکل ۴: اماکن وقفی شهر میامی تا سال ۱۳۶۰
منبع: طرح توسعه و عمران جامع، تفصیلی شهر میامی



شکل ۲: اماکن وقفی شهر میامی تا سال ۱۳۰۰
منبع: طرح توسعه و عمران جامع، تفصیلی شهر میامی

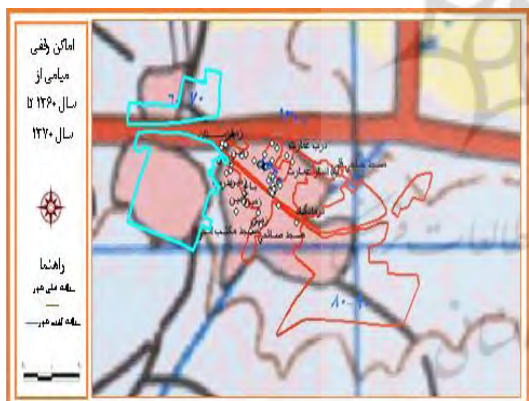
۲. مرحله دوم (تاثیر اماکن وقفی از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰)

تعداد اماکن وقفی در این مدت ۵۶

مکانی باشد که شامل حمام، مسجد، غسالخانه، سرویس بهداشتی، مغاز، هکمه‌خار، جاز بافت قدیم و به صورت تپراکنده در اطراف جاده‌ها از بی‌تفاوتی گرفته‌است. وقف‌ها در این مرحله بیشتر جنبه بهداشتی و اقتصادی دارد.

۴. مرحله چهارم (تاثیر اماکن وقفی از ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰)

به دلیل افزایش جمعیت در این دهه توسعه شهر به صورت شطرنجی و ساخت شهرک امام در سمت غرب، اماکن وقفی ۲ مورد و شامل مسجد و مدرسه می باشد که رویکرد در این مرحله فرهنگی آموزشی است.



شکل ۵: اماکن وقفی شهر میامی تا سال ۱۳۷۰
منبع: طرح توسعه و عمران جامع، تفصیلی شهر میامی



شکل ۳: اماکن وقفی شهر میامی تا سال ۱۳۲۰
منبع: طرح توسعه و عمران جامع، تفصیلی شهر میامی

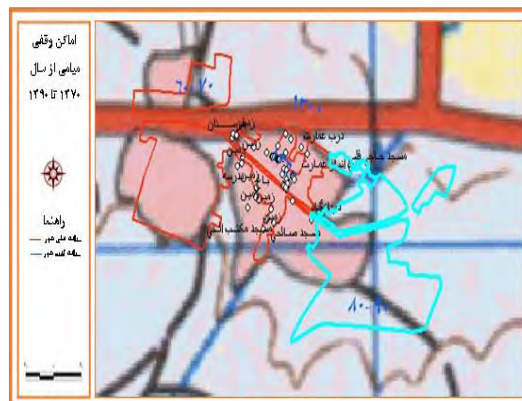
۳. مرحله سوم (تاثیر اماکن وقفی از ۱۳۲۰ تا ۱۳۶۰)

تعداد اماکن وقفی در این مدت ۵ مکان می باشد که شامل مغازه، مدرسه و درمانگاه بوده، که هر چند تعداد وقف در این مرحله کمتر از مرحله قبلی است ولی توسعه شهر به سمت اماکن وقفی مراحل قبل می باشد. رویکرد وقف در این مرحله جنبه بهداشتی، آموزشی و اقتصادی دارد.

۵. مرحله پنجم (تاثیر اماکن وقفی از ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۰)

تعداد اماکن وقفی در این مدت یک مسجد می باشد. توسعه شهر به صورت شطرنجی و در شرق شهر صورت گرفته که وقف نقشی درایت وسیع نداشته است و با توجه به تحلیل صورت گرفته در این ۵ مرحله یکی از علت های کم شدن وقف عام در دهه های ۶۰ تا ۹۰ عدم استفاده بهینه از اماکن وقفی در دهه های

گذشته است و مردم بیشتر به وقف خاص رو آورده اند.



شکل ۶: اماکن وقفی شهر میامی تا سال ۱۳۹۰
منبع: طرح توسعه و عمران جامع، تفصیلی شهر میامی

بوده و مجموعه عواملی ساختار بندی پنهان وقف را به شکل پیش الگوی نخستین وقف در شهرهای اسلامی ایران تشکیل داده اند و چهار مشخصه اصلی دینی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی مشخصه های پیش الگوی وقفی در شهرهای کهن اسلامی ایرانی بوده اند.

وقف که در آن اصل مال و ملک می ماند و از بهره و منفعت آن در راه خدا استفاده می شود به عنوان یک سیستم پویا و متحرک دارای تأثیری سازنده در جامعه می باشد. وقف از دوران باستان در میان ایرانیان جایگاهی ویژه داشته است و بعد از ورود اسلام به ایران، وقف تأثیری پررنگ تر در جامعه به خود گرفته است. وقف از جمله اصول و سنن اسلامی است که به عنوان محور توسعه مد نظر قرار می گیرد. در رویکرد اقتصادی وقف، علاوه بر توزیع عادلانه ی ثروت در بین کلیه ی سطوح جامعه، فقرزدایی و کاهش موثر وقف در حل بزرگ ترین مشکل جامعه یعنی اشتغال، مورد بررسی قرار می گیرد. در رویکرد اجتماعی وقف علاوه بر جاودانه ساختن اموال و دارایی ها و باقی ماندن نام نیک از شخص، هم نوع دوستی و غیرخواهی نیز مطرح می شود. در این بعد، رویکرد اجتماعی وقف و عملکردهای عینی آن در جامعه عبارت اند از: حمایت از مستمندان؛ تأمین زندگی کودکان بی سرپرست، تأسیس دارالایتام، کمک به مقروضان، تهیه ی جهیزیه برای زوج های جوان نیازمند. در رویکرد فرهنگی وقف، تأسیس مدارس، دانشگاه ها و مراکز آموزشی و تحقیقاتی، و ارائه خدمات به دانشجویان و دانش آموزان و پرورش استعداد های درخشان و موارد دیگر می تواند آثاری اساسی در توسعه ی علمی جامعه ایجاد کند. جهان بینی دینی (وقف) در ایجاد و تشکل فضاها و ساختارهای شهری تأثیری بسزا داشته باشد و همه ی این موارد می تواند آثاری شگرف در توسعه و رشد جامعه داشته باشد.

نتیجه گیری و پیشنهادات

متخصصانی که بر مطالعه شهرهای تاریخی کشور تمرکز دارند وقف را یکی از موثرترین عوامل در شکل یابی و حفاظت از بافت تاریخی آنها به شمار آورده اند علاوه بر شهرهای مذهبی بناهای غیر مسکونی نیز با همت واقفان فرم یافته اند به همین علت وقف موثرترین عامل در شکل گیری فضای شهری و حفظ بناهای تاریخی کشور محسوب می شود. موقوفات را می توان بازتاب کالبدی وقف در فضا های شهری به شمار آورد نتایج پژوهش ها مشخص داشته که عناصر وقفی نظیر مساجد، مدارس، کتابخانه ها، بیمارستان ها، مسافر خانه ها، تکایا، و ... نقش مهمی در شکل گیری فضا های شهری داشته اند و همچنین موقوفات پیوسته منطبق نیازهای اجتماعی مردم شهرها احداث شده اند.

وقف به عنوان سنتی حسنه برگرفته از جهان بینی دینی و آمیخته با متافیزیک قدسی به عنوان پدیده ای چند بعدی و ساختارمند در شار کهن ایرانی وجود داشت و تجلی آن نیز بیش از هر چیز متأثر از زمان- مکان تاریخی و مجموعه شرایط سازنده حاکم بر آن

پیشنهادات

۱. احیا و شناسایی موقوفات؛
۲. تجلیل از نیکوکاران و تشویق متمکنان برای احسان و انفاق،
۳. ارائه راهکارهای جدید برای رشد و توسعه موقوفات؛
۴. تبیین برکات و نتایج وقف برای مردم در جامعه؛
۵. ارائه برنامه ها، طرح ها و سیاست های مناسب برای احیا و بازسازی موقوفات؛
۶. تأسیس بانک اطلاعاتی وقف؛
۷. سرمایه گذاری در جهت توسعه و عمران موقوفات؛
۸. توانمندسازی مراکز وقفی و اماکن مذهبی و دارای جاذبه برای جذب گردشگران داخلی و خارجی؛
۹. تبیین خलाها موجود در جامعه و هدایت نیت واقفان در جهت پرکردن این خلاها؛
۱۰. برپایی همایش، سخنرانی و سمینار؛
۱۱. ایجاد نظارت و کنترل بر ساخت و ساز اماکنی که موقوفه هستند و پی گیری مسائل شهرسازی آن ها از لحاظ مکان یابی مناسب، کاربردهای مناسب، و سازگاری با محیط؛
۱۲. ایجاد مراکز مشاوره در جهت راهنمایی کسانی که قصد وقف اموال خود را دارند.
- ۱۳- ایجاد نوعی کنترل و نظارت بر ساخت و ساز اماکنی که شامل وقف میگردند و پیگیری مسائل مرتبط با مبانی شهر سازی آنها از حیث جانمایی مناسب در شهر، تعاریف دقیق کاربری، سازگاری با محیط، جذابیت های معماری، می تواند به قوت بخشیدن و استحکام جایگاه وقف در مجموعه شهری کمک نماید.
- ۱۴- شهر سازان و متولیان امر شهر سازی، جایگاه موقوفات را از قبل در کالبد شهر ها پیش بینی و در دستور کار خود قرار دهند، تا مشکلی برای مکان یابی و یا بحث همسازی و انطباق آنها با نظام مدون شهرها بوجود نیاید.

منابع

- باقری اشرف السادات؛ (۱۳۸۶). شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- خسروی محمدعلی؛ (۱۳۸۵) «سهام موقوفات در ساختار فرهنگی کشور»، وقف میراث جاویدان، پاییز ۱۳۸۵، ش ۵۵، ص ۵-۱۰.
- دانش پژوه؛ ایرج افشار (۱۳۴۱). جامع الخیرات یا وقفنامه سید رکن الدین یزدی، انتشارات تهران.
- رحمانی محمد؛ (۱۳۹۱) «مروری بر وضعیت وقف در جهان اسلام»، وقف میراث جاویدان، بهار ۱۳۹۱، ش ۵۳، ص ۶۱-۷۰.
- شفقی سیروس ؛ (۱۳۷۶). «وقف در اصفهان، پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آن در اصفهان»، وقف میراث جاویدان، ص ۷۴-۸۵.
- شهبانی محمد رضا؛ (۱۳۸۳). «مبانی و چارچوب نظری تاثیر وقف در فضای شهری»، تحقیقات جغرافیایی، دوره ۱۹، شماره ۱، صص ۱۳۵-۱۵۰.
- صالحی محسن؛ رستمی حسن (۱۳۸۹). «تبیین کارکرد پذیری پیش الگوی نخستین وقف در شهر کهن ایرانی». مجله شهر اسلامی/ ایرانی، سال هفتم، شماره بیست و شش، صص ۱۵-۲۰.
- طباطبایی سید محمد حسین؛ (۱۳۶۳). المیزان، فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد جواد حجتی، ج ۲، کانون انتشارات محمدی، تهران
- طرح توسعه و عمران جامع و تفصیلی شهر میامی، (۱۳۹۶)، شرکت مهندسان پارت عبدالستار عثمان محمد؛ (۱۳۷۶) مدینه اسلامی، ترجمه علی چراغی، امیرکبیر، ص ۸۲-۶۳
- فاریابی مرضیه؛ هاشمی حسن؛ شاطری مفید؛ زارعی علی؛ (۱۳۹۵). «نقش نهاد وقف در شکل گیری و گسترش شهرهای اسلامی» فصلنامه مطالعات شهر اسلامی ایرانی، شماره ۲۴، صص ۲۱-۳۲.
- کریمیان حسن؛ بهمنی علیرضا؛ شهبانی محمد رضا؛ (۱۳۹۵). «تاثیر وقف در شکلیابی فضای شهری زمان قاجار در شهرری»، باغ نظر، سال ۱۳، شماره ۴۴، صص ۸۹-۹۸.
- لطیفی میثم؛ صادقی محمد مهدی؛ (۱۳۸۳). پرتویی از سیمای وقف در ایران اسلامی، انتشارات نور
- محمدی محمود؛ (۱۳۷۹). «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی - برنامه ریزی فضایی کالبدی راهبردی جدید در توسعه و بهرهوری موقوفات» فصلنامه ی وقف میراث جاویدان، تابستان ۱۳۷۹، ش ۳۰، ص ۹۴-۱۰۵.
- مرکز آمار ایران، سالنامه آماری استان سمنان، ۱۳۹۵

Investigating the effect of waqf on the bodies of Islamic cities(Miami case study)

Zaynab Karkabadi 1 *, Mehdi Asghari 2

Abstract

waqfistraditional Islamic dedication, in which real and legal persons give part or all of their property to a state or private organization, this tradition has gained ground in Islamic ideology and has played a significant role in the development of Islamic cities. Human beings have always been interacting with each other in the context of their worldview and have been influenced by each other. The effect of the worldview derived from religion on the creation of geographic landmarks, especially in Islamic cities, has been of great importance. The waqf phenomenon as one of the forces of the city of Afarin and the facade of the Iranian-Islamic cities has had a great influence on shaping human artifacts and the formation of the physical spaces of cities. The endowment lands have also been influenced by their impact on the physical development of cities, as they have become out of the state during the physical development of the city (bayer, agriculture, gardens, etc.) and turned into urban texture.

In this article, the city of Miami is considered as a small town in the province of Semnan, the main part of which is the endowment. By converting the city as the city center, the city quickly expanded and the lands of the endowment of agriculture changed their nature and turned into new urban landscapes. This paper tries to explore the role of waqf in shaping the general space of Islamic cities, especially the studied city, by relying on the field method and using the GIS technique.

Key words: Waqf, physical development, urban structure, Islamic cities

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی